

रावण

(ओभेल पारिएको पाटो)

यहाँ जित्नेहरू कै इतिहास लेखिन्छ
र हार्नेहरूको योगदान मेटिन्छ

प्रायः संसार भर सत्य र असत्यको फैसला जीत र हारमा अडेको विडम्बनापूर्ण इतिहास हाम्रो सामु देख्न पाइन्छ। जित्नेहरूको कार्यको प्रसंसा गर्दा गर्दै मान्छेहरू हार्नेहरूको योगदानको चर्चा गर्ने समय पाउँदैनन् वा जानी जानी बिर्सिदिन्छन्/बिर्सैको अभिनय गरिदिन्छन्। धेरै अवस्थामा त जित्नेहरूले नै हार्नेहरूको इतिहासलाई नामेट पारिदिन्छन् र आफुलाई देवत्वकरण गर्नका लागि हार्नेहरूलाई दानविकरण गरिदिन्छन्। पृथ्वी मिथकमा र त्रिषण एउटा त्यस्तै पात्र हो, जो हारेको हुनाले उनको योगदानलाई जित्नेहरूले मेटादिएका छन्।

हामीले पढेको/सुनेको रामायणमा र त्रिषणलाई यसरी वर्णन गरिएको छ मानौं उनी बुद्धि र विकेक विहिन क्रुर शासक थिए। तर पछिल्ला खोज तथा अनुसन्धानहरूलाई आधार मान्ने हो भने रावण बल, बुद्धि र शौर्यशाली राजा थिए भन्ने कुरा मान्न खास गाह्रो छैन। यसको मतलब रावण असल थिए वरु राम पो चढमास थिए भन्ने मेरो तर्क होइन। मैले त यहाँ केवल रावणको पनि ओभेल पारिएको पाटो थियो भनेर त्यसको पर्दा उतार्न मात्र खोजेको हो।

रावणको परिवार

रामायणमा रावणलाई लंकाको राजाको रूपमा चित्रण गरिएको छ। राक्षस गणका भयंकर योद्धा सुमालीकी छोरी कैकसी र महान् ऋषि विश्वश्रवाको कोखबाट जन्मे काले राक्षसमा बौद्धिकता र लडाकुपन दुवै थियो। उनका कुम्भकर्ण नामक अजगको ज्ञान भएको भाइ, राजकाजमा निपुण अभिरावण नामक भाइ, शूर्पणखा नाम गरेकी कुरूप बहिनी र विभीषण नाम गरेका अर्को भाइ थिए। यस बाहेक रावणका खारा र धुशाना नाम गरेका भाइहरू र खुम्बिणी नामकी बहिनी पनि थिएन्। उनको विवाह मन्दोदरीसँग भएको थियो, जसको गर्भबाट मेघनाथको जन्म भयो। इन्द्रलाई समेत परास्त गरेका हुनाले यी पराक्रमी युवराजलाई इन्द्रजीत पनि भनिन्थ्यो।

दश टाउकाको अर्थ

रावणलाई उनको योगदानको बलस्वरूप दशमुख अर्थात् दशवटा टाउको भएको भनेर पनि चिन्ने गरिन्छ। तर वास्तवमै उनको दशवटा टाउको नभएको र दशवटा पण्डित बराबरको बौद्धिकता भएकाले उनलाई दशमुख भनिएको भनेर सम्बोधन गरिएको मान्ने पण्डितहरू पनि छन्। ४ बटै वेद र ६ बटै उपनिषद्को ज्ञाता भएकाले उनलाई दश टाउको बराबरको मानेर दशानन (दश-आनन मुख) रूप दिइएको तर्क तिनीहरूको छ। अरु केही व्याख्याताहरू भने उनको असली टाउको बौद्धिकताको प्रतिक भएको र बाँकी ९ टाउकोले उनी सम्पूर्ण नवरस (शृंगार, वीर, करुण, हाँस्य, रौद्र, भयानक, विभत्स, अद्भुत र शान्त) ले युक्त पूर्ण मान्छे भएको जनाउने पनि बताउने गरेका छन्। माया अवतार जाने का कारण दश वटा टाउको देखाउन सक्षम भएको भन्नेहरूको पनि कुनै कर्म भने छैन।

बौद्धिकता

साथिका प्रसंगहरूबाट रावण बौद्धिक मान्छे हो भन्नेमा त कुनै शक नै भएन। वरु उनको बौद्धिकतालाई वर्णन गर्ने थप प्रमाणहरूका रूपमा उनको अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई लिन सकिन्छ। रावणलाई आयुर्वेद, ज्योतिर्विद्या र कुटनीतिको विज्ञको रूपमा रामायणमा स्वीकार गरिएको छ। हिन्दू ज्योतिर्विद्या को महत्वपूर्ण पुस्तक 'अरुण संहिता' र 'रावण संहिता' का रचनाकार रावण नै थिए। यी दुवै पुस्तकलाई आज पनि ज्योतिष विज्ञानमा महत्वका साथ लिने गरिन्छ। उनले शिव भक्तिको पुस्तक 'शिव ताण्डव स्तोत्र' पनि रचना गरेका थिए। साथै विषा बजाउने कलामा पनि उनी ज्यादै पारंगत थिए भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

शिवभक्ति

रावण हिन्दू धर्मका आरध्य देव शिवका भक्तको रूपमा रामायणले चित्रण गरेको छ। तिब्बत स्थित हिमालय क्षेत्रको मानसरोवर (रक्षसताल) मा उनले कडा तपस्या गरेर शिवलाई प्रशान्त बनाएर 'चन्द्रहास' नामक खड्ग पनि उपहार पाएका थिए। रावण नाम पनि उनलाई

दर्शन

सुवास मल्ल

शिवबाट नै मिलेको थियो, जसको अर्थ हुन्छ 'भयंकर गर्जन'। शिवलाई खुसी पार्नका लागि 'शिव ताण्डव स्तोत्र' आफैले रचना गरेबाट पनि उनको विद्वता र शिवभक्ति प्रष्ट हुन्छ। भारतको आन्ध्र प्रदेशमा रावणले स्थापना गरेको शिवलिंगको पुजा आज पनि हुने गरेको छ।

अमरत्व

शिवबाट वरदान पाउनु अघि नै उनले यसै तपस्या गरेर ब्रम्हाबाट गरुड, नाग, यक्ष, वैश्य, दानव, राक्षस र देवता कसैबाट पनि बध नहुने अमरत्वको वरदान पनि पाएका थिए। तर यो पूर्ण अमरत्व थिएन, वरु आफ्नो प्राण नाइटोमा केन्द्रीत गरेर राखेका थिए भनेर वर्णन गर्ने पनि गरिएको छ। नाभीमा जम्मा गरेर राखिएको यही अमृतलाई रामले बाण हानेर ध्वंश गराएपछि रावणको मृत्यु भएको र रामायणमा उल्लेख छ।

रावण राज्य

लंका राज्यको निर्माण विश्वकमाले ऋषि विश्वश्रवाका पुत्र कुवेर (रावणको सौतेनी दाजु) को लागि गरिइएका थिए। विश्वकमाले यो राज्यलाई निकै सुन्दर बनाएर कुवेरलाई दिए पनि जनता त्यति सन्तुष्ट थिएनन्। समृद्धि विनाको सुन्दरताको अर्थ खास रहने कुरा पनि भएन। तपस्याहरूबाट फर्के पछि कुवेर र रावण बीच मतमुटावको अवस्था सिर्जना भयो र विश्वश्रवाले कुवेरलाई राज्य सञ्चालनबाट पछि हटेर लंकाको राजकाज रावणलाई सुम्पन आदेश दिए। यसरी लंकाको राजा भएका र त्रिषणले राज्यलाई समृद्ध बनाउन अनेक पहल गरेका थिए। लंकामा सवैभन्दा गरिबहरूको घरमा पनि खान पिउन स्वर्णपात्र (सुनबाट बनेको भाँडा) को प्रयोग हुन्थ्यो भनेर रामायणमा नै उल्लेख छ। अनेक अन्य राज्यहरूमाथि विजय प्राप्त गर्दै रावणले लंकालाई ठूलो साम्राज्य बनाएका थिए। त्यसपछि लंका र ज्यको राजकाज उनले भाइ अभिरावणलाई

सती ठकुरी - सती रचना (लिख)

सुम्पेर आफु सम्पूर्ण साम्राज्यको बादशाह बनेर रहेका थिए ।

सीता अपहरण

मैले यहाँ कुनै नारीलाई अपहरण गरि नुलाई ठिक ठहर्‍याउन खोजेको होइन । के बल तत्कालिन घटनाक्रमको कम चर्चा गरि एको पाटो मात्र खोतले प्रयास गरेको हुँ । वनवासको जीवन बिताइरहेका राम, उनकी पत्नी सीता र भाइ लक्ष्मणसँगको सम्बन्धका कारण नै रावण सबैभन्दा आलोचित भएका थिए । रावणकी बहिनी शूर्पणखा वनवासी जीवन बिताइरहेका रामका भाइ लक्ष्मणबाट निकै प्रभावित भएर एकतर्फ प्रेम गर्न लागिन् । लक्ष्मणले कुरूप सुपर्णखालाई कुनै बास्ता नगरे पछि उनी आफैले लक्ष्मणको अगाडि गएर प्रेम प्रस्ताव राखिन् । सक्ती प्रकृतिका लक्ष्मणले सुपर्णखाको यो दुष्साहसलाई घोर गाली देइजगी गरेर नाक कान काटेर पठाईदिए । आफूनों बहिनीको यो हविगत देखेर रावण जस्तो शक्तिशाली बादशाह हेरेर बस्ने कुरै थिएन । यसकै धदला लिनका लागि रावणले सीतालाई बन्धक बनाएर आफूनों बहिनीसँग माफि माग्नु वा युद्धमा आउन रामलाई चुनौती दिए । सीतालाई अपहरण गरेर लगे पनि रावणले उनी माथि कुनै दुर्व्यवहार गरेनन् बरु बन्धक सीतालाई राम्रै हेरचाह र खानपानको व्यवस्था गरे । बन्धक अवधिभर सीतालाई कुनै जिम्मा महिलालाई मात्र दिइएवाट पनि र

रावणको नियत माथि प्रश्न गर्ने ठाउँ धेरै मात्र बाँकी रहन्छ । सायद रावणबाट भन्दा बरु मुक्ति पछि अग्निपरीक्षा गर्ने र पछि गर्भवति अवस्थामा जंगलमा छाड्ने रामले पौ सीतालाई बढि दर्द दिएका थिए की ?

रावण पुजा

रावणलाई देवता कै स्वरूपमा पुजा गर्ने समुदाय पनि छ । रामायणमा उल्लेख गरि एजस्तै निच चरित्र र व्यवहारको शासक भएका भए यस्तो भक्ति सायदै सम्भव थियो । भारतको आन्ध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, जोधपुर, गुजरात, कानपुर, कर्नाटक लगायत श्रीलंका, थाइल्याण्ड आदी देशहरूमा रावणका मन्दिरहरू स्थापना भएका छन् । हरै क दशैको दशमीको दिनमा यहाँ रावणको बटिलाको स्मृति गर्दै पुजा गर्ने गरिन्छ । रावणको कलिपय मन्दिरहरूमा रावणसँगै मन्दोदरी, कुम्भकर्ण र इन्द्रजीतको पनि पुजा गर्ने गरिएको पाइन्छ । दक्षिण श्रीलंकामा त आफू नो ठाउँलाई रावणकालिन राजधानी मानेर रावणको पुजा जाजा र सम्पत्ति गर्ने रावणपुर नामक ठाउँ नै छ जहाँ रामलाई राक्षसको रूपमा र विभिषणलाई दुष्ट मान्छेको रूपमा परिभाषित गर्ने गरिन्छ ।

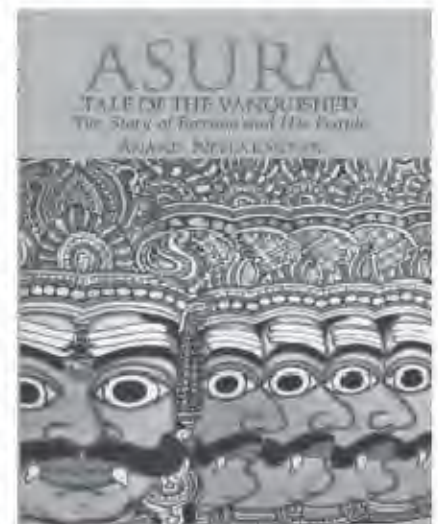
रामायणको असलियत यस्तो थियो कि ?

राम र रावण दुवै जना आ-आफूनों क्षेत्रका महाशक्तिहरू थिए । यो रामायणमा वर्णन गरिए जस्तो सत् र असत्को जडलाई थिएन बरु दुई शक्तिशाली अहंकारहरूको टकराव थियो । तर राम सँगको युद्धमा पराजित भएका कारण उनका पक्षधरहरूले रामलाई बाँधे नै देवत्वकरण र रावणको बाँधे नै दानवकरण गरेका हुन् । दुवै प्रकरणमा अनेक अलौकिक कथाहरू जोडेर रामलाई भगवान र रावणलाई दानवका रूपमा परिभाषित गरियो । सायद रावणले युद्ध जितेका भए उनी नै भगवान र राम दानव हुन्थे कि ?

रावण तत्कालिन अवस्थामा एक शक्तिशाली साम्राज्यका प्रतापी बादशाहका रूपमा स्थापित भइसकेका थिए । उनको राज्य आजको श्रीलंकाका मु-भाग मात्र नभई भारत, मलेसिया, इण्डोनेसिया र बर्मासम्मका क्षेत्रहरू ओगटेको जानकारीहरूले लेखेका छन् । भन्नु नपर्ला एउटा साम्राज्य खडा गर्ने दौरान रावणले दुष्मनहरूको पनि राम्रै पल्टन कमाइसकेका थिए । तर जब उनको उमेर ढल थाल्यो,

उनको साम्राज्यको अनेक दरारहरू आउन थाले र त्यही बेला सीता अपहरण काण्ड हुन गयो । रावणका दुष्मनहरू उनलाई पराजित गर्ने उचित मौकाको खोजीमा थिए र पराक्रमी धनुर्धर राम र लक्ष्मणलाई भरपुर सहयोग गरे । यो कुरा कसरी पनि पुष्टी हुन्छ भने रावणको मृत्यु पछि उनीहरूले रावणको उत्तराधिकारी, उनको भाइ तथा रामको सहयोगी विभिषणलाई सिंगो लंका साम्राज्यको बादशाह बनाई लंका राज्यको मात्र राजाका रूपमा र ज्यामीपेक गराए र एक पछि अर्को गर्दै आफू ना राज्यहरू वापस लिए ।

रावणलाई राक्षस गणको भान्साका रूपमा पछि परिभाषित गरिएको हुन सक्छ । हाम्रो हकलाई 'गोरु बेचेको' साइनो लगाएर राक्षस बनाउने र जित्नेहरूलाई त्यही प्रणालीबाट देवता बनाउने हिन्दु सामन्ती परम्पराको निरन्तरतामा उनलाई पछि राक्षस वंशको रूपमा वर्णन गरिएको हुन सक्छ । सन्दिह गर्ने ठाउँ कसरी पनि देखिन्छ भने रावणका बारेमा हिन्दु धर्म ग्रन्थ सबैले खराब चरित्रको मात्र व्याख्या गरेका छन् तर राक्षसको रूपमा उनलाई पुष्टि गर्ने तर्क भने फरक फरक पाइन्छन् । रामायण र विष्णु पुराणले रावणको मावली वंश नै राक्षस गणको भएकोले उनका दुष्टता जन्मजात भएको लेखेको छ तर उही कोखबाट जन्मेको विभिषण चाही कसरी उनीहरूको परिभाषामा देवता जस्तो भए भन्ने बारे वाल्मीकि मौन छन् । उता प्रदम पुराण र श्रीमद्भागवत पुराणमा भने रावण र कुम्भकर्ण हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु नामका असुरहरूको नयाँ अवतारका रूपमा जन्मेको उल्लेख छ, जसरी रामले

भरावन विष्णुको अवतारका रूपमा जन्म लिएका थिए ।

रामायणमा उल्लेखित केही प्रसङ्गरूपले पनि रावण वर्णन गरिए जस्तो दम्भी र दुष्ट थिएनन् भन्ने पुष्टि गर्दछन् । रामेश्वरममा र मले शिवालय स्थापना गरी शिवको भक्ति गर्ने कार्य शुरु गर्न लागेका थिए । जसमा उनलाई शिवभक्त विद्वान पण्डितको आवश्यकता परे को थियो । रावणले यो याहा पाएर रामको त्यो कार्य सफल बनाइदिएका थिए । त्यो भन्दा पनि विशिष्ट उदाहरण अर्को पनि छ । र रावण र रामबीच युद्धको चरमोत्कर्ष छुट्टै थियो र घाइते लक्ष्मणको मरणासन्न अवस्थामा उपचार भइरहेको थियो । यस्तो बेलामा पनि रावणले आफ्नै दुष्मनको उपचारका लागि आफ्ना नामुद आयुर्वेदाचार्य सुपेणलाई रामको मा पठाएर मानवियता प्रदर्शन गरेका थिए ।

रावणलाई सबैभन्दा बढि घाटा आफ्नै भाइ विभीषण र अर्का राजा बलिका भाइ सुग्रीवबाट भएको हो । यी दुईको गठबन्धनले रामलाई र रावणका कमजोरीहरूको सुराकी मात्र दिएको बरु रावणका दुष्मनहरूसँगको रामको सम्बन्ध स्थापित गर्न पनि सहयोग गरे । दाजुको सत्ता हत्याउन गरिएको यस्तो कार्यलाई षड्यन्त्र मान्ने कि सत्यका लागि सधर्ष ?

रावणको बारेमा खोज अनुसन्धान

हाल विश्वका विभिन्न कुनामा रावणको असलियतको खोजी तथा अनुसन्धान कार्य पनि शुरु भएको पाइन्छ । श्रीलंका सरकारले त सरकारी तहबाटै यसको शुरुवात गरेको पाइन्छ । रामायण लगायतका हिन्दु ग्रन्थमा गरिएको एकपाखे विश्लेषणलाई यिनै अनुसन्धानहरूले चुनौती दिएका छन् । रावणको जीवनगाथा र लंकापुरीको बारेमा आनन्द नीलकांतनले

'Asura, Tale of Vanquished, The Story of Ravana and his people' (असुर 'पराजितहरूको कथा, रावण र उनका जनताहरूको कथा' नामक एक महाकाव्य नै तयार गरेका छन् । त्यसै गरी आचार्य चतुरसे नले 'वयम् रक्षाम' र पण्डीत मदन मोहन शर्मा शाहीले पनि तीन भागमा 'लंकेश्वर' नामक उपन्यास लेखेको पाइन्छ । भारतमा एक जना दलित अधिकारकर्मी रामास्वामी नायकरले र रामायणको विरोधमा तथा रावणको समर्थनमा 'रावणायण' नै तयार पारेका छन् । रावण बारे का अनुसन्धानहरू भारत र श्रीलंकाका विभिन्न पत्र पत्रिकाहरू तथा वेबसाइटहरूमा पढ्न पाइन्छ ।

e-mail: subash.malla@gmail.com